
زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان شهری

۱۳۹۰-۱۳۹۲

علیرضا صادقی

www.ketab.ir

سرشناسه: صادقی، علیرضا، ۱۳۵۸-
عنوان و نام پدیدآور: زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان شهری: ۱۳۹۰-۱۳۹۲ / نوشته‌ی علیرضا صادقی

مشخصات نشر: تهران: نشر آگاه، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۲۸۶ ص: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۱۶-۴۰۳-۳

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتاب‌نامه.

یادداشت: کتاب حاضر در اصل رساله‌ی مؤلف در مقطع دکتری از دانشگاه تهران است.

موضوع: فقرا - ایران - نمونه‌پژوهی

موضوع: Poor - Iran - Case Studies

موضوع: فقرا - ایران - جنبه‌های اجتماعی

موضوع: Poverty - Iran - Social Aspects

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ ص ۲ /ف۷ /HC۴۸۰

رده‌بندی دیویی: ۳۳۰/۹۵۵

شماره‌ی کتابشناسی ملی: ۵۳۲۱۲۸۶

علیرضا صادقی

زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان شهری (۱۳۹۰-۱۳۹۲)

چاپ یکم: پاییز ۱۳۹۷، آماده‌سازی و نظارت بر چاپ: دفتر نشر آگاه

طراح جلد: محمودرضا لطیفی

چاپ هشتم: بهار ۱۴۰۳

چاپ و صحافی: فرهنگ‌بان

شمارگان: ۱۱۰ نسخه

همه‌ی حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است

انتشارات آگاه

خیابان انقلاب، بین اردیبهشت و ۱۲ فروردین، شماره‌ی ۱۳۴۰

info@agahbookshop.ir

فروش اینترنتی: www.agahbookshop.ir

قیمت: ۲۶۵,۰۰۰ تومان

فهرست

۷	سپاسگزاری
۹	مقدمه
۱۳	فصل یکم: نظریه و روش
۱۳	چرخش ملیت‌والی
۱۷	مروری بر مطالعات تھی داستان
۲۶	سیاست تھی داستان
۳۱	پیشروی به قلمروهای علمی
۳۴	عمل روزمره
۳۹	روش شناسی
۴۳	فصل دوم: پوپولیسم نولیبرال
۴۵	گذار به پوپولیسم نو
۶۱	تعدیل ساختاری: تداوم یا برجیدن آن؟
۶۷	«انقلاب اقتصادی» و بسیج تھی داستان
۷۵	مبارزات آرام در حاشیه‌ها
۸۲	نتیجه‌گیری
۸۵	فصل سوم: خیریه‌ای شدن بقا
۸۶	عقب‌نشینی بزرگ
۸۹	خیریه‌ها
۹۲	تشکل‌های رسمی
۱۰۳	فعالیت‌های مردمی
۱۱۰	جنبشی برای تھی داستان؟
۱۱۷	عصیان
۱۲۹	نتیجه‌گیری

۱۳۱	فصل چهارم: دفاع از روشنایی خانه‌ها
۱۳۲	مخالفت
۱۳۵	کارشکنی و اخلال
۱۳۷	دستاورد
۱۳۹	رویاریوی روزمره
۱۴۵	مقاومت شکننده
۱۵۳	نتیجه‌گیری
۱۵۵	فصل پنجم: خودمانی‌سازی بازار
۱۵۶	بازاری برای تهری دستان
۱۶۵	تهی دستان، دولت و آزادسازی
۱۷۲	تنش و تعارض
۱۷۷	شورش خاموش نان
۱۸۴	فروپاشی بازار خودمانی؟
۱۸۵	نتیجه‌گیری
۱۸۹	فصل ششم: پیشروی در روزهای سخت
۱۹۰	پیشروی افقی
۲۰۱	پیشروی عمودی
۲۱۴	مصادره‌ی بازار غیررسمی
۲۲۳	گسترش اجاره‌نشینی
۲۲۷	تهی دستان و «مسکن مهر»
۲۳۱	نتیجه‌گیری
۲۳۳	فصل هفتم: موتورسواران معیشتی: شورشیان جدید خیابان
۲۳۵	مجموع
۲۴۰	فضاهای کار
۲۴۳	شیوه‌های امرار معاش
۲۴۶	معیشتی شدن خیابان؛ تناقض‌ها و تضادها
۲۴۹	رویاریوی
۲۵۳	مقاومت در برابر خلع‌ید
۲۵۶	«ریاضت اقتصادی» در کف خیابان
۲۶۱	سیاست تدافعی
۲۶۲	نتیجه‌گیری
۲۶۵	بحث پایانی: بازاری شدن فزاینده‌ی قلمروهای غیررسمی
۲۷۳	منابع

سیاسگزاری

این کتاب برگرفته از رساله‌ی دکتری من در دانشگاه تهران است که پس از بازنگری دوباره، انجام برخی اصلاحات و افزودن مطالب جدید منتشر می‌شود. در نگارش کتاب حاضر افراد زیادی یاری‌ام کردند که قدرشان هستم. بیش از همه به آصف بیات بادیون، بدون همراهی و راهنمایی او تلاش‌هایم به این شکل به ثمر نمی‌رسید. همین‌طور در نگارش اباضری و تقی آزاد ارمکی سپاسگزارم که وقت و دانش خود را صرف گفت‌وگوها و نقد ایده‌ها و نوشته‌هایم کردند. از محمد مالجو نیز ممنونم که از سر لطف کتاب خواند و نکات ارزنده‌ای را برای بهبود آن متذکر شد. همچنین از دوست‌ام مهدی ابراهیمی یاد می‌کنم که در لحظات دشوار تحقیق گفت‌وگو با او برایم دلگرم‌کننده بود. لازم است از حسین حسینیخانی، مدیر محترم انتشارات آگاه، نیز تشکر کنم که زمینه‌ی چاپ و نشر این کتاب را فراهم کرد. بالاخره این‌که اگر موفقیتی نصیبم شده، به یمن حمایت و بردباری خانواده‌ام به‌ویژه همسر عزیزم مریم بوده است.

علیرضا صادقی

بهار ۱۳۹۷

مقدمه

جناب آقای احمدی نژاد بنده‌ی حقیر با خرج و مخارج بالای زندگی و با کارگری مشکلات زیادی را در زندگی تحمل می‌کنم و ضمناً با ۲۵ سال مستأجر بودن سختی‌های زیادی در زندگی کشیده‌ام و دیگر جانم به لبم رسیده و از زنده‌بودنم بیزار شده‌ام و در هر جا کوتاه شده‌ام. همیشه جلوزن و بچه‌هایم شرمنده می‌شوم و شرمندگی‌هایم جلوزن و فرزندان کمر هر مردی را در زندگی می‌شکنند...

کتاب حاضر کندوکاوی است در باره‌ی زندگی مردم تهرانی در دهه‌ی سی و پنجم تا سال‌های پس از «انقلاب اقتصادی» در ایران (عمدتاً سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۲). دورانی که زیست اجتماعی و معیشتی گروه‌های فرودست جامعه با شدت و حدت در معرض تهاجم بازار قرار گرفت. در اواخر دهه‌ی هشتاد خورشیدی بود که موج جدیدی از پوپولیسم جامعه را برای یک دگرگونی سریع و ضربتی بسیج کرد. لفظ «انقلاب» را مردم‌گرایان نولیبرال به‌کار گرفتند تا در سطح ملی «شوک‌درمانی» را به‌مثابه رخدادی ناگزیر و زیرورکننده به نفع توده‌ها هرزمونیک کنند. اما دیری نپایید که تب تند دولت برای ساختن جامعه‌ای «بدون فقیر» به وضعیتی انجامید که کلاین آن را «ربودن ضروریات یک زندگی آبرومندانه از میلیون‌ها شهروند»^۲ می‌نامد.

۱. نامه‌ی کارگری تهی‌دست، ساکن اکبرآباد (تیرماه ۱۳۹۱).
۲. نک. نانومی کلاین، دکترین شوک: ظهور سرمایه‌داری فاجعه. ترجمه‌ی مهرداد شهابی و میرمحمود نبوی (تهران: کتاب‌آمه، ۱۳۸۹): ۱۹۴.

در دوران آشفته و پرتلاطم پساآزادسازی اقتصادی، که موج نارضایتی عمومی جامعه را فرا گرفته بود، احتمال آن می‌رفت که زنان و مردان تهی‌دست در مواجهه با فشارها و تنگناهای معیشتی به شورش و آشوب روی آورند. یکی از مقامات هشدار داده بود که ممکن است «طوفان» آزادسازی «همه‌ی ارکان انقلاب را تهدید کند.»^۱ با وجود این، سیر حوادث شکل و ترتیب دیگری به خود گرفت. وقتی هفته‌ها و ماه‌ها بدون اعتراض خیابانی چشمگیری سپری شد، یا تحرکات تهی‌دستان در حاشیه‌ی جریان اصلی سیاست مکتوم و کم‌اهمیت ماند، این افسانه‌ی قدیمی تقویت شد که عامه‌ی مردم چاره‌ای ندارند جز این که به خواست و اراده‌ی نخبگان قدرت تمکین کنند.

آنچه در این کتاب قصد دارم بدان پردازم شرح و بسط این مطلب است که زندگی تهی‌دستان شهری پویاتر و پیچیده‌تر از آن است که با ترمینولوژی دووجهی تسلیبخش اعتراضی تحلیل و داوری شود. گروه‌های فاقد امتیاز اگرچه از حق چانه‌زنی برخوردارند و پذیرندگان بهره‌راه و منفعل فرامین فرادستان هم نیستند، بلکه به‌نحوی معطف و متناسب شرایط سیاسی و اجتماعی زمانه در برابر «سیه‌روزی برنامه‌ریزی شده» مقاومت می‌کنند. این مبنای کوشیده‌ام تا به روش رخدادنگاری از پایین، استراتژی‌ها و شیوه‌های عمل تهی‌دستان را برای ادامه‌ی بقا و بهبودبخشیدن به زندگی‌شان روایت کنم و نشان دهم که اجتماعات و جمعیت‌های پراکنده‌ی تهی‌دستان با تلاش‌های معمولی و پیش پا افتاده در زندگی روزمره نقش خود را بر تغییرات اجتماعی وسیع‌تر حک کرده‌اند.

در زمانه‌ای که داروینیسیم بازار شهر را صحنه‌ی رقابت کشنده و بی‌امان نوع بشر برای بقا کرده است، واژه‌ی «مبارزه» می‌تواند تعبیر مناسبی برای دامنه‌ی وسیعی از تقلاهای معیشتی تهی‌دستان شهری باشد. آنچه در این کتاب از آن به‌عنوان مبارزات تهی‌دستان یاد می‌شود، فعالیت‌ها و کردارهای معمولی و روزمره‌ای را دربرمی‌گیرد که عمدتاً معطوف به گذران زندگی است و نه مقابله‌ی سیاسی آگاهانه و هدفمند برای متزلزل کردن دولت. اما همین کنش‌های عادی و

۱. رئیس فراکسیون کارگری مجلس و دبیرکل خانه‌ی کارگر، جمهوری اسلامی (۱۶ آذر ۱۳۸۸).

آرام توده‌ها تحت شرایط معینی می‌تواند هم قدرت را به چالش بکشد و هم روند نولیبرال‌سازی را مختل کند یا در آن وقفه افکند. نکته‌ی قابل توجه این است که کشمکش‌های روزمره‌ی تهی‌دستان و صاحبان قدرت در حالی از درون ادارات دولتی در محلات تهی‌دست‌نشین تا بلوارها و خیابان‌های پایتخت به‌طور مستمر در جریان بود، که تحت حاکمیت پوپولیسْم نمایشی از اتحاد ایدئولوژیک و ناگسستی میان توده‌ی مردم و «دولتِ ضعفا و فقرا» ترسیم می‌شد.

روشن است که پروژه‌ی بازاری‌کردن جامعه منحصراً به این سال‌ها نمی‌شد. از دهه‌ی هفتاد خورشیدی دولت‌ها به‌تدریج از مسئولیت‌های اجتماعی در قبال توده‌ها عقب نشستند و تأمین نیازهای زحمت‌کشان و تهی‌دستان را بیش از گذشته به بازار سپردند. در نتیجه جمعیت بزرگی از شهروندان از قلمرو حمایت دولت و فرصت‌های رسمی بیرون ماندند و به‌ناگزیر برای بقا به خودشان تکیه کردند. پس از کار مردم‌نگارانه‌ی آصف بیات در دهه‌ی شصت و نگارش کتاب *سیاست‌های جهانی* (۱۹۹۷)، پژوهش جامعه‌شناختی نظام‌مند و منسجمی که توانسته باشد به تحولات گوناگون‌های غیررسمی تهی‌دستان را در پرتو چرخش نولیبرالی پروبلماتیزه کند و بکار و صورت نگرفته یا اندک شمار بوده است. بنابراین، این مطالعه می‌تواند تا حدی به فهم تغییرات رخ داده در سیاست روزمره‌ی تهی‌دستان شهری در سال‌های اخیر کمک کند.

کسانی که موضوع بحث این کتاب‌اند در یک یا چند «وضعیت تهیدستی» قرار می‌گیرند؛ یعنی در موقعیت حمایت‌شدگان خیریه‌ها، کارگران غیررسمی خیابانی، تصرف‌کنندگان زمین و املاک در مناطق فقیرنشین و آن‌هایی که به‌سختی از پس تأمین مایحتاج روزانه‌شان برمی‌آیند. اگر بتوان خصیصه‌ی مشترکی برای این گروه‌ها در نظر گرفت، همانا حضور در قلمروهای حاشیه‌ای است. میدان و کانون تحقیق متناسب با زمینه‌ی فعالیت تهی‌دستان، شهر تهران و حومه‌ی آن انتخاب شده است. با وجود این، به‌نحو تطبیقی شواهدی از برخی شهرهای ایران و دیگر کشورها نیز آمده است.

کتاب هفت فصل دارد. در فصل نخست به سراغ برخی مفاهیم اصلی مرتبط با بحث یعنی «نولیبرالیسم»، «غیررسمی‌سازی» و «پیشروی آرام»

رفته‌ام و با در نظر گرفتن مسئله‌ی محوری این کتاب، مطالعات رایج درباره‌ی تهی‌دستان را بحث و بررسی کرده‌ام. سپس به شرح رویکرد نظری و روش شناختی برای مطالعه‌ی زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان پرداخته‌ام. در فصل دوم، از چشم‌انداز منافع طبقات پایین، به ظهور و گسترش نولیبرالیسم در جامعه‌ی ایران در پیوند با نظام پوپولیستی حاکم توجه کرده و تصویری کلی از تحولات اجتماعی پساچنگ به دست داده‌ام.

ادامه‌ی کتاب به‌طور مشخص به سیاست روزمره‌ی تهی‌دستان در اوایل دهه‌ی نود خورشیدی اختصاص دارد. فصل سوم به فعالیت خیریه‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد و مناسبات‌شان با تهی‌دستان می‌پردازد و کارکردهای آن‌ها را برای حکومت‌مندی تشریح می‌کند. نشان خواهم داد که ماهیت محافظه‌کارانه و بخل‌ورزانه‌ی خیریه‌ها رویارویی تهی‌دستان را با دولت و نهادهای نظم شهری اجتناب‌ناپذیر کرد. در پیوند بعدی تقلاهای فردی و جمعی محروم‌شدگان شهری در مکان‌های عمومی، توجه‌س‌کوچه‌های محل سکونت‌شان دنبال می‌شود. مقاومت مشترک اقشار تهی‌دستان در مقابل گران‌شدن بهای خدمات شهری موضوع فصل چهارم است. در فصل پنجم به مهم‌ترین استراتژی تهی‌دستان برای خرید مایحتاج مصرفی روزانه (خودم‌سازی بازار) می‌پردازم و خواهم گفت که چگونه مناسبات غیررسمی دادوستد در محلات فقیرنشین به میدانی برای شورش خاموش نان بدل شد. در فصل ششم تلاش گروه‌های کم‌درآمد برای تهیه‌ی سرپناه یا بهبودبخشیدن به خانه‌های‌شان توضیح داده شده و با تمرکز بر فعالیت بازیگران زمین و مسکن در حاشیه‌ی شهر تهران اشکال پیشروی تصرف‌کنندگان املاک به بحث گذاشته شده است. بسیج موتورسواران معیشتی، به‌عنوان گروه جدیدی از کارگران غیررسمی خیابانی، موضوع فصل هفتم است؛ این‌که چگونه پیشروی و فعالیت گسترده‌ی این گروه از رانده‌شدگان اجتماعی در شهر به منازعه‌ی تهی‌دستان و قدرت در فضای عمومی شکل جدیدی بخشیده است. در بخش پایانی کتاب نیز می‌گویم به یک جمع‌بندی از زیست تهی‌دستان ایرانی برسم و سهم خود را به آن سنت فکری که تکیه‌گاهم در این مطالعه بوده است ادا کنم.